"अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्व्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्द्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥
पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्
भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिणी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशो-
स्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्व्वा
हरेः ॥"

एष एव वचनश्लेषोऽपि ।

"महदे सुर सन्धम्मे तमवसमासं गमागमा
हरणे ।
हर बहु शरणं तं चित्तमोहमवसर उमे
सहसा ॥
अयं सर्व्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः ॥
रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराप्ता पूर्व्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥
सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥"

'भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ॥'
नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः । उदाहरणम् ।

"योऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥"

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणां तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणाञ्च शब्दानां बन्धेऽनियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः । उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथा हि कष्टत्वादिगाढ़त्वाद्यनुप्रासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ़त्वाद्युपमादयः सद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्यन्ते । तथाहि ।

"स्वयञ्च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।"

इत्यभङ्गश्लेषः ॥ प्रभातसन्ध्ये वा श्वापफललुब्धे हितप्रदेति सभङ्गशब्दश्लेषश्चेति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना । यथा,—

"स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्
अहो स्वसदृष्णो वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥"

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा । तथा हि । यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरामित्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति च सितांशुबिम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि युक्तैव तथा ह्युक्तं रुद्रटेन । स्फुटं अर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु । आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत इति । न च कमलमिव मुख्यमित्यादि साधारणधर्म्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषयः । इति द्वयोर्योगे सङ्कर एव उपपत्तिपर्य्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुकेत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव साधीयः । तथा च सद्वंशमुक्तामणिर्नान्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान्

"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचलं कृत्वा हीनं गुणं विषम-
दृष्टिः ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्षमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥"

इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपश्लेषव्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षत इति कोऽयं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इतियत्रैव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखमपेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेत्यनुप्रासादीनामलङ्कारताशब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् । विधौ वक्रे मूर्द्ध्नि स्थितवतीत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्य्यत्वेऽर्थश्लेषत्व शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्य्यम् । इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ९ उल्लासः ॥

श्लेष्मकः, पुं, (श्लेष्मा एव । स्वार्थे कन् ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्मघ्ना, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक् अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केतकी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ श्लेष्मनाशके, त्रि ॥

श्लेष्मघ्नी, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक् । टित्वात् ङीष् ।) ज्योतिष्मती । इति जटाधरः ॥ मल्लिका । इति मेदिनी ॥ त्रिकटुः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेष्मणः, त्रि, (श्लेष्मा अस्त्यस्येति श्लेष्मन्+"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति नः ।) कफी । इत्यमरः ॥

श्लेष्मणा, स्त्री, (श्लेष्मन्+पामादित्वात् नः । टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—

"गुरुस्कन्धस्तर्पणी च श्लेष्मणा च वृषापि च ।"
इति शब्दमाला ॥

श्लेष्मलः, त्रि, (श्लेष्मास्त्यस्येति । श्लेष्मन्+"सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) श्लेष्मयुक्तः । इत्यमरः ॥

श्लेष्मलः, पुं, श्लेष्मन्+लच् ।) वृक्षविशेषः । बहुयार इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्महः, पुं, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+डः ।) कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । कफनाशके, त्रि ॥

श्लेष्मा, [न्] पुं, श्लिष+"सर्व्वधातुभ्यो मणिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मणिन् ।) कफः । इत्यमरः ॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा,—

"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः ।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः
प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥" * ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शौक्ल्यं
प्रसेको मल-
प्राचुर्य्यं स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूरतिस्वल्पता
आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः
स्निग्धता
तन्द्रा तृप्त्युपदेहकासगुरुता एताः कफोक्ता
रुजः ॥" * ॥

अस्य प्रशमताकारणं यथा,—

"गुरुशीतमृदुस्निग्धं मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीड़ापदाघातनम्
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिक
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्र
जयेत् ॥" * ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः ॥" *

एतेषां लक्षणानि यथा,—

"कफधाम्नान्तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः
स्मृतः ॥२॥
श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्ध्यां व्यव-
स्थितः ॥३॥